

Ανθρωπολογικές όψεις του έργου του Γ. Ιμβριώτη*

Στην εισήγησή μου θα ασχοληθώ κυρίως με την ανθρωπολογική όψη του έργου του Γιάννη Ιμβριώτη. Νομίζω, εντούτοις, ότι μια σύντομη αναφορά στις συνθήκες που διαμορφώθηκε η προσωπικότητα και το έργο του θα ήταν ίσως ενδιαφέρουσα, κυρίως για τους νέους που δεν έζησαν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και την πρώτη μεταπολεμική περίοδο.

1. Από την αστική φιλοσοφία στο μαρξισμό

Με τον Γιάννη Ιμβριώτη τελειώνει μια γενιά: η γενιά του μεσοπόλεμου και της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, η γενιά των ελλήνων διανοουμένων που πέρασαν στο μαρξισμό, αγωνίστηκαν από τις γραμμές του και δημιούργησαν τα πρώτα στοιχεία της ελληνικής μαρξιστικής παράδοσης.

Η γενιά αυτή ήταν σημαντική. Δημιούργησε ένα κίνημα στο χώρο της ιδεολογίας, της τέχνης και της επιστήμης. Μέσα από το κίνημα αυτό αναδείχτηκαν μεγάλες μορφές — με τα ελληνικά, εννοείται, μέτρα. Φτάνει να θυμηθούμε τον Σκληρό, τον Κορδάτο, τον Γληνό, τον Βάρναλη, τον Αυγέρη, τον Ζεύγο, τη Ρόζα Ιμβριώτη, τον Παταμαύρο, τον Σωτηρίου και, μετά την Κατοχή, τον Νίκο Κιτσίκη, τον Δημήτρη Μπάτση, τον Χ. Θεοδορίδη κ.λπ. Ακόμα τον Παρορίτη, τον Θεοτόκη, τον Χατζόπουλο, τον Βουρνά, τον Κατηφόρη, τον Κορνάρο, τον Φωτιάδη από το χώρο της λογοτεχνίας κ.λπ., κ.λπ.

Από πού προέρχονταν αυτοί οι στοχαστές; Όλοι σχεδόν προέρχονταν από την αστική διάνοηση. Είχαν κάνει συστηματικές σπουδές και οι περισσότεροι είχαν γερή κλασική παιδεία. Στα νιάτα τους οι παλαιότεροι ανήκαν ως επί το πλείστον στο ριζοσπαστικό τμήμα της αστικής διάνοησης. Είχαν ελπίσει και αγωνίστηκαν για την αστικοδημοκρατική ανάπλαση της Ελλάδας, με κεντρικό τους στόχο το γλωσσικό και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Ωστόσο, η αστική πραγματικότητα δεν άργησε να τους απογοητεύσει: Η αδυναμία της «ηγέτιδος» τάξης μας και οι αλληπάλληλοι συμβιβασμοί της με τα συντηρητικά στρώματα, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, με την πρωτοφανή φρίκη του, η Μικρασιαστική Καταστροφή, ο θάνατος της Μεγάλης Ιδέας, η οικονομική κρίση του καπιταλισμού και η κρίση των

Ο Ευτύχης Μπιτσάκης είναι ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

* Το πρώτο μέρος και ορισμένα σημεία του τρίτου μέρους προέρχονται από άρθρο μου στο Αντί (24/11/79), γραμμένο απ' αφορμή το θάνατο του Γιάννη Ιμβριώτη.

αστικών ιδανικών, όλα αυτά επέδρασαν καταλυτικά στη συνείδηση του πιο ευαίσθητου τμήματος της ελληνικής διανοήσης. Οι πιο δυνατοί μπόρεσαν να βρουν τη διέξοδο. Αποφασιστικό ρόλο έπαιξε σ' αυτό η ανάπτυξη του παγκόσμιου και του ελληνικού εργατικού κινήματος, η αντίστοιχη εξάπλωση των ιδεών του μαρξισμού και η νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Ανάμεσα στους δυο πολέμους αναπτύχθηκε στη χώρα μας ένα πλατύ πνευματικό κίνημα, που εμπνεόταν βασικά από τη μαρξιστική ιδεολογία. Δημιουργοί του ήταν άνθρωποι που ξεπέρασαν τον αστικό ανθρωπισμό, με τις αντιφάσεις και την πρακτική του αναποτελεσματικότητα, και εντάχθηκαν στο μαρξιστικό κίνημα. Η ορμή και η αισιοδοξία εκείνης της εποχής τους εμπνύωνε, ώστε να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες που συνεπαγόταν η ιδιότητα του μαρξιστή στις τότε συνθήκες και να δημιουργήσουν ένα έργο που αποτελεί την πρώτη παρακαταθήκη του ελληνικού μαρξισμού. Από την άλλη πλευρά, η αστική παιδεία μας, η γενικότερη ελληνική υπανάπτυξη, καθώς και οι αδυναμίες του προοδευτικού κινήματος εκφράστηκαν στο έργο αυτών των πρωτοπόρων, το οποίο χαρακτηρίζεται συχνά από σοβαρές επιβιώσεις του αστικού ανθρωπισμού κι από κάποια εξωϊστορική αντίληψη της κλασικής πολιτισμικής παράδοσης ενώ, από την άλλη, ξεπέφτει πολλές φορές σε μηχανιστικές απλουστεύσεις κατά τη μελέτη της ιστορίας, των σχέσεων ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα και γενικότερα κατά την αντίληψη των κοινωνικών φαινομένων.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα διαμορφώθηκε η προσωπικότητα του Γιάννη Ιμβριώτη. Ο Ιμβριώτης σπούδασε στην Ελλάδα, στη Γερμανία και στη Γαλλία. Εκτός από τις γενικές φιλοσοφικές σπουδές, ειδικεύτηκε στον τομέα της Ψυχολογίας. Το 1933 έγινε Υφηγητής στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και τακτικός καθηγητής το 1937. Το συγγραφικό έργο του Ιμβριώτη εκείνης της περιόδου είναι πλούσιο. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα βιβλία του: *Ψυχανάλυση* (1924), *Η παθολογική μνήμη* (1932), *Η μορφολογική ψυχολογία* (1934), *Η φιλοσοφία του Μπερξόν* (1939).

Τα έργα αυτής της περιόδου δείχνουν ένα οξύ φιλοσοφικό πνεύμα, με γερά εφόδια. Ωστόσο, δεν είναι έργα μαρξιστικά. Όλα τους έχουν ακαδημαϊκό χαρακτήρα και, παρά τις αναμφισβήτητες αρετές τους ή την πρωτοποριακή θεματική τους για την Ελλάδα, δεν ξεπερνούν τα όρια της κλασικής πανεπιστημιακής πρακτικής στο χώρο της φιλοσοφίας.

Ο Ιμβριώτης εξελίχθηκε σε μαρξιστή κυρίως στην κατοχική περίοδο. Έτσι γνώρισε το στρατόπεδο Παύλου Μελά, ως κρατούμενος των Γερμανών. Το 1947 απολύθηκε από το Πανεπιστήμιο και γνώρισε τους ελληνικούς τόπους της εξορίας. Το 1951 εκλέχτηκε βουλευτής της ΕΔΑ. Επί έτη υπήρξε μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της.

Στα χρόνια της πρακτικής του απασχόλησης με την πολιτική, ο Ιμβριώτης δεν εγκατέλειψε τη φιλοσοφία. Δημοσίευσε πολλές μελέτες σε ελληνικά και σε ξένα περιοδικά. Όλα του τα κείμενα της περιόδου 1945-'70 τα διακρίνει η γνώση των προβλημάτων, η ευγένεια και το πνευματικό ήθος.

Πράγματι, ο Ιμβριώτης ήταν ένας ολοκληρωμένος πνευματικός άνθρωπος. Ήταν ήρεμος και πράος, και οι αρετές αυτές δεν ήταν εκδήλωση αδυναμίας, αλλά φιλοσοφημένη αντίληψη και αντιμετώπιση της ζωής. Ο Ιμβριώτης δεν ήταν ο στοχαστής που ζει στον αφηρημένο κόσμο των εννοιών. Γνώριζε το συγκεκριμένο στις αντιφάσεις της ζωής και του προοδευτικού κινήματος. Είχε συνείδηση της σχετικότητας των πραγμάτων, των αντιφάσε-

ων και της τραγικής όψης κάθε ανθρώπινης προσπάθειας, αλλά και της συνολικής κίνησης προς μια υψηλότερη μορφή κοινωνίας: τη σοσιαλιστική. Από την προοπτική αυτή αντλούσε την καρτερία και την αισιοδοξία του.

Το φιλοσοφικό έργο του Ιμβριώτη αφορά, κυρίως, τη γνωσιοθεωρία. Στο έργο αυτό διακρίνουμε δυο περιόδους: Την προμαρξιστική, μέχρι το 1940, και τη μαρξιστική, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Και είναι χαρακτηριστικό ότι ανάμεσα στο 1940 και το 1974 ο Ιμβριώτης δεν δημοσίευσε ούτε ένα βιβλίο. Τριάντα χρόνια, η περίοδος της ακμής και της πνευματικής ωριμότητας του φιλόσοφου σημαδεύονται από επιμέρους μελέτες που, όσο αξιόλογες και να είναι, δεν συνιστούν ολοκληρωμένο έργο. Πού οφείλεται αυτή η σχετική υποπαράγωγή; Είναι μόνο οι διωγμοί, οι σκληρές μεταπολεμικές συνθήκες και η ενεργητική συμμετοχή στην πολιτική πράξη;

Ο Ιμβριώτης ενημερωνόταν συστηματικά και γνώριζε πολύ περισσότερα απ' όσα έγραφε. Γι' αυτό στα κείμενά του διακρίνει κανείς μια καταστολαγμένη σοφία. Και ξαφνικά, προς το τέλος της δικτατορίας, ο Ιμβριώτης δημοσιεύει ένα μικρό και εξαιρετικό βιβλίο: *Η φιλοσοφία του Καντ* (1974). Το 1978 δημοσιεύει το έργο του, *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, και το καλοκαίρι αυτής της χρονιάς, ένα τρίτο έργο, που αφορά την παβλοφική διδασκαλία. Ο Ιμβριώτης είχε συγκεντρώσει τεράστιο υλικό και σχεδίαζε να δημοσιεύσει έναν κύκλο θεμάτων μαρξιστικής φιλοσοφίας. Ο θάνατος δεν τον άφησε να ολοκληρώσει το έργο του.

2. Ώψεις από το ανθρωπολογικό έργο του Γιάννη Ιμβριώτη

Στην «Εισαγωγή» των *Δοκιμίων* διαβάζουμε: «Ο μαρξισμός ορθώνεται σήμερα παντοδύναμος. Κανείς δεν μπορεί να τον αγνοήσει»¹. Η απόφαση αυτή μας φαίνεται σήμερα υπερβολική. Εντούτοις, εξηγείται από την ατμόσφαιρα εκείνης της περιόδου. Ήττα του ναζισμού, με πρωταγωνιστή τη Σοβιετική Ένωση, ανάπτυξη και διαμόρφωση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, νίκη των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, ανάπτυξη του παγκόσμιου εργατικού κινήματος. Βέβαια στην Ελλάδα ζούσαμε σε καθεστώς αντεπανάστασης, με φυλακές, εξορίες και εκτελέσεις. Εντούτοις, λίγα χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου και την ήττα της Αριστεράς, η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) είχε αναδειχτεί σε κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Όλα τα προηγούμενα εξηγούν την αισιόδοξη οπτική του Ιμβριώτη, που ήταν η οπτική της ηττημένης, αλλά ανερχόμενης Αριστεράς πριν από τη δικτατορία του 1967.

Από την κοινωνικά και γνωσιολογικά αισιόδοξη αυτή σκοπιά, ο Ιμβριώτης άσκησε συχνά κριτική στις παιδιόδοξες τάσεις της αστικής φιλοσοφίας. Στο δοκίμιό του, *Ηθική κρίση και οι θρηνωδοί μας* (1961), σημειώνει ότι η κρίση των αστικών αξιών αντανάκλα την κρίση ενός εκμεταλλευτικού-ανταγωνιστικού συστήματος — του καπιταλισμού. Αλλά οι «θρηνωδοί» δεν βλέπουν τη βαθύτερη αιτία της κρίσης. Δεν μιλούν για καπιταλισμό, εκμετάλλευση, καταπάτηση δικαιωμάτων, πόλεμο κ.λπ. Ως αιτία των μοντέρνων δεινών θεωρούν την επιστήμη, την τεχνική, τον ορθολογισμό και το διαφωτισμό. (Πριν από τους σημερινούς νεο-ορθόδοξους, που βλέπουν ως αιτία της κρίσης όχι τον καπιταλισμό, αλλά αφηγήματα τη Δύση, υπήρξε μια γενιά «θρηνωδών» προδρομών του Ράμφου, του Γιανναρά,

του Μοσκόφ κ.λπ., κ.λπ.) Ειδικότερα ο Ιμβριώτης υπερασπίζεται σ' αυτό το δοκίμιο την επιστήμη, την τεχνική και τον ορθολογισμό. Η κρίση της εποχής του δεν είναι, κατά τον Ιμβριώτη, κρίση του ορθολογισμού — συνολικά και αφηρημένα. Είναι κρίση της αστικής κοσμοαντίληψης και του αστικού ορθολογισμού ειδικότερα. Αντικρούοντας την άποψη ότι η τεχνολογική πρόοδος είναι η αιτία των δεινών του σημερινού κόσμου, ο Ιμβριώτης τόνιζε ότι «οι μηχανές, αυτές καθεαυτές, δεν είναι κακοποιοί ιστορικοί παράγοντες. Το ενάντιο, οι ευεργετικές λειτουργίες της τεχνικής ήταν και είναι ουσιαστικές για την ανάπτυξη του ανθρώπου μέσα στον κόσμο»². Αλλά μόνο σε μια σοσιαλιστική κοινωνία —κατά τον Ιμβριώτη— θα αξιοποιηθούν οι ευεργετικές δυνατότητες της τεχνολογίας, όπου, αντί για τον εξοντωτικό αστικό καταμερισμό της εργασίας, θα έχουμε μείωση του εργασίου χρόνου. Έτσι, απελευθερωμένος ο άνθρωπος, θα μπορεί να πραγματοποιεί τις ουσιαστικές του δυνατότητες. Σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, ο Ιμβριώτης υποστήριζε ότι «η χρησιμοποίηση της ατομικής ενέργειας και της κυβερνητικής σε ειρηνικά έργα υπόσχεται άπειρες, αφάνταστες δυνατότητες»³. Η μετέπειτα πορεία του κόσμου μας έδειξε ότι η τεχνική δεν είναι πάντα αθώα. Ότι υπάρχουν τεχνολογίες από τη φύση τους «κακές», «δαμονικές», όπως η παραγωγή πυρηνικής ενέργειας ακόμα και για «ειρηνικούς» σκοπούς. Ακόμα σήμερα συνειδητοποιούμε πιο καθαρά την αντιδημοκρατική και απάνθρωπη φύση των τεράστιων εργοστασίων, της αλόγιστης χρήσης χημικών ουσιών στη γεωργία κ.λπ., κ.λπ. Ορισμένα από τα εγγενή αρνητικά της τεχνολογικής πρόοδου τα είχε επισημάνει ή προβλέψει ο Μαρξ. Αλλά στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60, η ιδεολογία της πρόοδου δεν είχε ακόμα απαλλαγεί από τις αστικές προσημίξεις της.

Όμως, το βασικό στην αντίληψη του Ιμβριώτη για την τεχνική και την κοινωνική πρόοδο είναι ότι συνέλαβε το όλο πρόβλημα από τη σκοπιά της εργατικής τάξης και της σοσιαλιστικής προοπτικής. Ήδη από το 1946, σε ένα δοκίμιό του με τίτλο *Ο άνθρωπος και η μηχανή*, ο Ιμβριώτης ανέλυε τις αρνητικές συνέπειες της τεχνικής πρόοδου στον καπιταλισμό. Τώρα, έγραφε, «το χρηματιστικό κεφάλαιο κοντά στο βιομηχανικό, εξουσιάζει όλη την ανθρωπότητα. Μα και τώρα ίσα ίσα οι άνθρωποι στενάζουν κάτω από το βάρος των μηχανών. Αφομοιώνονται μ' αυτές και καταντούν απλά εξαρτήματά τους [...] Ο καταμερισμός της δουλειάς ήταν βέβαια και πρωτύτερα, μα τώρα φτάνει το τέλειο. Το "επιστημονικό σύστημα" του Τέυλορ και του Φορντ κατορθώνει να σκοτώνει "επιστημονικά" το κορμί και την ψυχή του ανθρώπου»⁴. Βέβαια, ο αστικός καταμερισμός της εργασίας είχε ήδη αναπαραχθεί στη Σοβιετική Ένωση, αλλά τις εσωτερικές αντιφάσεις αυτού του πρώτου «παραδείγματος» ελάχιστοι τις είχαν συλλάβει στην άμεση μεταπολεμική περίοδο.

Οι «θρηνοδοί» τόνιζαν ιδιαίτερα τον απάνθρωπο ρόλο της τεχνικής, αποσυνδέοντάς την από τις σχέσεις παραγωγής στις οποίες ήταν ενταγμένη. Αλλά η αφηρημένη άρνηση της νέας τεχνικής συνυπήρχε με μια μυστικιστική ερμηνεία των νεότερων επιστημών, και ειδικά της φυσικής, και αντίστοιχα με μια μοχθηρή επίθεση εναντίον του υλισμού συνολικά και της υλιστικής κατανόησης των επιστημών.

Εκείνη την εποχή (περίοδος του εμφυλίου πολέμου), στο περιοδικό της «Χριστιανικής Ένωσης Επιστημόνων», αλλά και σε άλλα έντυπα, ήταν της μόδας να δημοσιεύονται κείμενα τα οποία, από δεύτερο χέρι, με βάση ιδέες του Χάιζμπεργκ, του Τζινς, του Έντιγκτον κ.λπ., επιχειρούσαν να κατατροπώσουν τον υλισμό και τη μαρξιστική κοσμοθεωρία συνο-

λικά. Η συνταγή ήταν απλή: Πρώτα ταύτιζαν τον υλισμό με τη μηχανιστική-προδιαλεκτική μορφή του και, στη συνέχεια, πάσχιζαν να ανατρέσουν το πλάσμα της ανεπάρκειας και της ιδεολογικής τους προκατάληψης. Η θεωρία της σχετικότητας ταυτιζόταν από τους «αρνητές» αυτούς με το γνωσιολογικό σχετικισμό και τον αντι-υλισμό. (Η ύλη αναγόταν στην «άυλη» ενέργεια, η ύλη δεν ήταν παρά ρυτιδώσεις στο χωρόχρονο κ.λπ.) Η κβαντική μηχανική, συνολικά η μικροφυσική, είχε —κατ' αυτούς— αποδείξει την κατάρρευση της αιτιοκρατίας, την ελεύθερη βούληση των ηλεκτρονίων και —κατά συνέπεια— την ανθρωπινή ελεύθερη βούληση. Συνολικά στα κείμενα αυτού του είδους γινόταν μια απόπειρα να «αποδειχτεί» η συμφιλίωση της επιστήμης με την πίστη.

Αποκορύφωμα αυτής της ιδεολογικής-σκοταδιστικής αντεπίθεσης ήταν η δημοσίευση της «Διακήρυξης» της «Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων» (1946). Το κείμενο αυτό δεν ήταν απλώς ένα μανιφέστο εναντίον του υλισμού. Επιχειρούσε να συγκροτήσει μια συνολική κοσμοθεωρία και βιοθεωρία, αντι-υλιστική και αντισοσιαλιστική, με βάση επιλεγμένα χωρία χριστιανών επιστημόνων και μια αυθαίρετη ερμηνεία των επιτευγμάτων της επιστήμης. Ο Ιμβριώτης επιχείρησε, τότε, μια συστηματική αναιρέση των επιχειρημάτων της «Διακήρυξης», η οποία, όπως τόνιζε, «δεν έχει κανένα γνήσιο χριστιανικό παλμό». Ο χριστιανισμός, έγραφε ο Ιμβριώτης, «μαλακώνει, γλυκαίνει, γιατρεύει πληγές. Ειρηνεύει και δεν ερεθίζει. Κηρύττει την ομόνοια, την αγάπη. Κι όσο λοιπόν η Ένωση των Επιστημόνων δεν προβάλλει με τέτοια κηρύγματα, που τούτη τη στιγμή είναι τα μόνα πατριωτικά και χριστιανικά, έχουμε κάθε δικαίωμα να μην τη νομίζουμε πατριωτική και να μην την ονομάζουμε χριστιανική»⁵.

Χρειαζόταν πολύ θάρρος για να γραφτούν τότε αυτές οι γραμμές. Αλλά, προφανώς, ο Ιμβριώτης δεν ήταν μόνος. Την ίδια εποχή (1947) κυκλοφόρησε το βιβλίο του Νίκου Κιτοϊκή (καθηγητή και πρώην πρότανη του Πολυτεχνείου), *Η φιλοσοφία της νεότερης φυσικής*, που αποτέλεσε μια πράγματι επιστημονική απάντηση στα κηρύγματα των μυστικιστών, με βάση την υλιστική ερμηνεία της νεότερης φυσικής⁶. Ο καθαρά πολιτικός χαρακτήρας των αντι-υλιστικών «θεωριών» της εποχής εκείνης γινόταν σαφής και από την ανάμιξη της Φρειδερίκης και του λεγόμενου «*Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος*», το οποίο, μεταξύ άλλων, οργάνωσε μια «Συνάντηση» (1964), όπου κλήθηκαν διαπρεπείς ξένοι επιστήμονες, ιδεαλιστικής ως επί το πλείστον κατεύθυνσης (εξάιρεση ο διαπρεπής ιάπωνας φυσικός Γιουνάβα), και όπου ο μιν τότε βασιλεύς Κωνσταντίνος θυμήθηκε τον «αγαπητό του πατέρα» και διάφορα άλλα ανόητα, ο δε Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος ανέλυσε τη μοναδικότητα και ανωτερότητα του ελληνικού πνεύματος, σε αντίθεση με την ασιατική βαρβαρότητα⁷. Τρία χρόνια μετά, η Χούντα θα συνέχιζε την προπαγάνδα της Ελλάδας «των Ελλήνων Χριστιανών».

Βρισκόμαστε ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '60. Η παραδοσιακή αρχαιοπληξία της κυρίαρχης τάξης συνδυάζεται τώρα με την προπαγάνδα του «ευρωπαϊού ανθρώπου», που θα πραγματοποιηθεί στην «Ενωμένη Ευρώπη». Ο Ιμβριώτης άσκησε συγκεκριμένη κριτική στο δοκίμιο «*Κριτική των αξιών του νεοελληνικού πολιτισμού*» (1963). Μετά από μια κριτική αποτίμηση της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και του δημοτικισμού, ο Ιμβριώτης αναλύει, από τη σκοπιά της Αριστεράς, το νέο ιδεολόγημα του «Ευρωπαϊού Ανθρώπου». «Στα τελευταία χρόνια», γράφει, «προβάλλει ορισμένη ευρωπαϊοκρατία, ωραιοστολισμένη με υπερεθνικά, πανανθρώπινα ιδανικά, που θρέφεται κατά κύριο λόγο από την αντιδραστική ολιγαρχία που συ-

νεργάζεται με τους ξένους σε βάρος του ελληνικού λαού»⁸. Το όραμα μιας κοινότητας αναπτυσσόμενης, που θα έκλεινε και την Ελλάδα μέσα της και θα της έδινε όλο το ζωντανό παλμό της, μαγεύει, όπως γράφει ο Ιμβριώτης, και πολλά προοδευτικά πνεύματα. Οι προπαγανδιστές βεβαιώνουν «πως η σύνδεση με την Κοινή Αγορά ξανοίγει απέραντες προοπτικές». Ο Ιμβριώτης, αντίθετα, επισημαίνει τον πραγματικό χαρακτήρα της Κοινής Αγοράς και τονίζει ότι οι δήθεν ευρωπαϊκές ή καθολικές «αξίες» απειλούν την εθνική υπόσταση της Ελλάδας και ότι έχουμε «υπέρτατο χρέος να τις καταπολεμήσουμε». Αλλά φυσικά ο Ιμβριώτης δεν κηρύσσει κάποια επιστροφή σ' έναν κλειστό εθνισμό. «Ζητούμε μόνο το γόνιμο ευρωπαϊκό, αυτό που προάγει το ελληνικό στοιχείο μα και το πανανθρώπινο». Ο Ιμβριώτης υποστηρίζει την ανάγκη για μια δημιουργική σύνθεση του εθνικού με το ευρωπαϊκό. Συνεπώς, με τη μαρξιστική οπτική του προδιαγράφει την ανάγκη (αλλά και τη δυνατότητα) ενός νέου «εθνισμού» στα πλαίσια μιας πανανθρώπινης κοινότητας: «Ο όρος “εθνισμός” προβάλλει σήμερα με ένα νέο περιεχόμενο και παίρνει καινούργια λάμψη. Δε σημαίνει μόνο την αγάπη στη γη, στη γλώσσα, στα τραγούδια και στα έθιμα της πατρίδας, μα απλώνεται πολύ και κλείνει μέσα του και τους αγώνες για την ανύψωση του λαού, την υλική και την πνευματική. Ο ελληνικός λαός πιστεύει στο “έθνος”, γιατί αυτό δεν έχει γεράσει, παρά κρατεί ακμιαία όλη την ιστορική του λειτουργία. Και χρειάζεται μια μακρότατη ανάπτυξη που θα κάνει ίσως να οβήσουν τα έθνη μέσα σε μια ενιαία πανανθρώπινη κοινότητα [...] Ο γνήσιος εθνισμός αντιμάχεται τον ύποπτο, τον ιμπεριαλιστικό κοσμοπολιτισμό, που κηρύττει τη χαλάρωση των συνόρων»⁹.

Ο Ιμβριώτης εντάσσει το πρόβλημα στη, μακρόχρονη έστω, κομμουνιστική προοπτική. Αλλά εκείνη την περίοδο άμεσος στρατηγικός στόχος της ΕΔΑ ήταν η Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή. Η «Εθνική Δημοκρατία», υποστηρίζει ο Ιμβριώτης, «προβάλλει σαν το πιο επιταχτικό αίτημα που η πραγμάτωσή του είναι απαραίτητη για την προαγωγή του λαού». Συνεπώς, καταλήγει, «αυτή η “Εθνική Δημοκρατία” ας γίνει τώρα η αγωνιστική υπόθεση όλου του λαού». Εδώ δεν είναι η στιγμή για να συζητήσουμε το πώς η Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή δεν συσχετίστηκε στρατηγικά με τη σοσιαλιστική προοπτική, ούτε τις αυταπάτες της τότε Αριστεράς για το φορέα αυτής της αλλαγής¹⁰. Αλλά τα σημερινά γεγονότα και η συνολική πορεία της «Ενωμένης Ευρώπης» επιβεβαιώνουν την ορθότητα της αντι-ΕΟΚικής θέσης της τότε και της σημερινής Αριστεράς.

Στην εποχή για την οποία μιλάμε, η ντετερμινιστική αντίληψη της ιστορίας ήταν κυρίαρχη και στο χώρο της ελληνικής Αριστεράς. Η αντίληψη αυτή, όπως σημειώνει ο Γκράμσι στην εποχή του, είναι πηγή καρτερίας αλλά και λαθών με τη μοιρολατρική στάση που συνεπάγεται. Ο Ιμβριώτης, σε ένα δοκίμιο του 1977, θέτει το ερώτημα πώς μπορεί να συμβιβαστεί η αρχή του καθορισμού με το αίτημα της ελευθερίας. Οι αντίπαλοι, γράφει, κατηγορούν τη μαρξιστική-λενινιστική διδασκαλία για την ιστορία ως μοιρολατρική. Ο Ιμβριώτης ανασκευάζει αυτή την άποψη, μέσα από μια απόπειρα διαλεκτικής συσχέτισης του αντικειμενικού με τον υποκειμενικό παράγοντα. Οι άνθρωποι, γράφει, δημιουργούν την ιστορία τους όχι αυθαίρετα. Όταν έχουν συνείδηση της πραγματικότητας, τότε μπορούν να επεμβαίνουν ενεργητικά στη διαμόρφωση του αντικειμενικού Είναι. Αναφερόμενος στον Ένγκελς, τονίζει ότι η βούληση μόνη της δεν δημιουργεί. Πρέπει να συναντά το αντικειμενικό. Έτσι, αναζητεί τη διαλεκτική σχέση του αντικειμενικού με το υποκειμενικό, ενάντια τόσο στο μηχανιστικό καθορισμό και τον οικονομισμό όσο και στις αντιλήψεις που «εξη-

γούν» την ιστορία με βάση το ρόλο των «μεγάλων ανδρών», της βούλησης ή της θεϊκής βούλησης. Ο υποκειμενικός παράγοντας πρέπει να συναντά τον αντικειμενικό. Η ανοδική πορεία της ιστορίας δεν κατευθύνεται από καμιά υπερβατική δύναμη. Είναι έργο των ίδιων των ανθρώπων μέσα από την ταξική πάλη. Συνολικά ο Ιμβριώτης απέρριπτε την αντίληψη για τη γραμμική πορεία της Ιστορίας. Βέβαια, τίποτα απ' αυτά δεν ήταν καινούριο. Υπήρχαν ήδη στο έργο των κλασικών του μαρξισμού. Όμως, για την ελληνική Αριστερά οι απόψεις αυτές ασκούσαν μια απελευθερωτική λειτουργία¹¹.

Στα πλαίσια αυτής της ευρείας προοπτικής, ο Ιμβριώτης εξετάζει το πρόβλημα της αποξένωσης στις ταξικές κοινωνίες και ειδικά στον καπιταλισμό. Στην αρχή αναφέρεται στις προμαρξιστικές αντιλήψεις του Χέγκελ, του Φίχτε και του Φόουερμπαχ, για να περάσει στη μαρξιστική ανάλυση. Ακολουθώντας τους κλασικούς, ο Ιμβριώτης τονίζει ότι η αποξένωση είναι ιστορικό γέννημα και όχι αιώνια μοίρα. Αιτίες της αποξένωσης είναι η ιδιωτική ιδιοκτησία και η εμπορευματική παραγωγή, που προϋποθέτουν και συνεπάγονται την αποξένωση του δημιουργού από τα μέσα παραγωγής και το προϊόν της εργασίας του, το φетиχισμό του εμπορεύματος, την πραγματοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων, και έχουν ως επακόλουθο την ιδεολογική αλλοτρίωση — πολιτική και θρησκευτική.

Στην αστική κοινωνία, με τον εγγενή ανταγωνισμό της, ο εργαζόμενος υποβαθμίζεται στην κατάσταση του μέσου, ενώ κυρίαρχη μορφή είναι το μοναχικό άτομο. Στην κομμουνιστική κοινωνία, αντίθετα, θα έχει αρθεί η αποξένωση, η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στην καταναγκαστική εργασία, καθώς και η αντίθεση πνευματικής και σωματικής εργασίας. Ο μαρξισμός υψώνει το άτομο σε αληθινό πρόσωπο. Η ανθρώπινη ουσία είναι ιστορική-κοινωνική κατηγορία. Οι δυνατότητες του κάθε ξεχωριστού ατόμου θα πραγματώνονται σε μια κοινωνία όπου η αντικειμενοποίηση δεν θα συνεπάγεται την αλλοτρίωση¹².

Η άρση της αποξένωσης αποτελεί προϋπόθεση για μια θετική πραγμάτωση και βίωση της ελευθερίας. Πώς συμβιβάζεται όμως —ρωτάει ο Ιμβριώτης— καθορισμός και ελευθερία; Ο Ιμβριώτης αναφέρεται στον Σπινόζα, κατά τον οποίο «ο άνθρωπος μπορεί να βούλεται και να πράττει ελεύθερα όταν γνωρίζει την αναγκαία νομοτέλεια, και χάρη στη γνώση του γίνεται ικανός να τη νικήσει». Ο Ιμβριώτης θεωρεί ορθή αυτή την άποψη, όμως, όπως σημειώνει, «ο φιλόσοφος δεν προχώρησε βαθύτερα». Αναφέρεται επίσης στις απόψεις του Χέγκελ, κατά τον οποίο «η παγκόσμια ιστορία είναι η προοδευτική πορεία προς τη συνείδηση της ελευθερίας», και τονίζει τα θετικά της εγγεληνής αντίληψης, χωρίς να δέχεται —φυσικά— την ιδεαλιστική της θεμελίωση. Ο Ιμβριώτης επιχειρεί, στη συνέχεια, μια διαλεκτική διαπραγμάτευση της σχέσης αναγκαιότητας και ελευθερίας. Αναφέρεται στον Μαξ, κατά τον οποίο ο χώρος της υλικής παραγωγής ανήκει στο βασίλειο της αναγκαιότητας και η ελευθερία αρχίζει πέρα απ' αυτόν το χώρο. Το βασίλειο της ελευθερίας, κατά τον Μαξ, θεμελιώνεται στο βασίλειο της ανάγκης. Το πέρασμα στο βασίλειο της ελευθερίας προϋποθέτει ότι οι άνθρωποι θα μπορέσουν να ρυθμίζουν ορθολογικά τις σχέσεις τους με τη φύση και με τους εαυτούς τους. Ειδικά, προϋπόθεση ελευθερίας είναι η άρση του αστικού καταμερισμού της εργασίας και η ύπαρξη ελεύθερου, δημιουργικού χρόνου. Ο Ιμβριώτης αναφέρεται επίσης στον Λένιν, κατά τον οποίο «η αναγκαιότητα δεν αφανίζεται όταν γίνεται ελευθερία». Ο άνθρωπος απελευθερώνεται μέσω της γνώσης και της πράξης, υποτάσσοντας τη φύση στους δικούς του σκοπούς¹⁴.

Αλλά το πρόβλημα της εγκόσμιας ελευθερίας συναρτάται με το φιλοσοφικό ερώτημα για την ελεύθερη βούληση. Ο Ιμβριώτης παραθέτει κριτικά την αντίφαση της μηχανιστικής αναγκαιότητας με τη δυνατότητα της ελεύθερης βούλησης, καθώς και την εσωτερική αντιφατικότητα και το πρακτικό αδιέξοδο της χριστιανικής άποψης, κατά την οποία ο άνθρωπος είναι προικισμένος με ελεύθερη βούληση από το θεό. Στη συνέχεια, αναφέρεται στην καντιανή άποψη, κατά την οποία η ηθική πράξη είναι ελεύθερη όταν υπαγορεύεται από το χρέος. Αλλά, κατά την άποψη των κλασικών του μαρξισμού, η ελευθερία προϋποθέτει την αναγκαιότητα. Είναι, από μια άποψη, εγνωσμένη αναγκαιότητα. Ο άνθρωπος μπορεί να επιλέγει ανάμεσα σε λίγες ή σε πολλές δυνατότητες. Η επιλογή καθορίζεται από την αντικειμενική πραγματικότητα, και μπορεί να είναι ελεύθερη όταν έχει επίγνωση των σκοπών. Αλλά ο Ιμβριώτης δεν περιορίζεται σε μια αφηρημένη, ακαδημαϊκή διαπραγμάτευση. Αναφέρεται στους εξωτερικούς, ταξικούς καταναγκασμούς, η άρση των οποίων αποτελεί αναγκαίο όριο για την πραγμάτωση της ελευθερίας. Συνολικά προσδιορίζει τις αντιφάσεις και τα όρια του αφηρημένου ανθρωπισμού, σε αντιδιαστολή με το μαρξισμό που αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ιστορικά και όχι αφηρημένα.

Πράγματι, υπάρχει μια μακρά θεωρησιακή παράδοση σχετική με την έννοια του ανθρωπισμού. Ο Ιμβριώτης επισημαίνει την ταξικότητα τόσο του αρχαίου, όσο και του αστικού ουμανισμού, καθώς και της χριστιανικής άποψης, κατά την οποία η ισότητα πραγματώνεται όχι επί της γης, αλλά σε κάποια ιδεατή κοινότητα, «εν θεώ». Ο σοσιαλιστικός ανθρωπισμός προϋποθέτει το τέλος των ταξικών ανταγωνισμών. Τη δημιουργία μιας κοινότητας ελεύθερης συνεργασίας, όπου η εργασία θα αναδεικνύεται σε ουσιαστικό στοιχείο του νέου ανθρωπισμού και όπου η πρόοδος, αντί να συνεπάγεται τη φθορά της φύσης και της εργατικής δύναμης, θα ταυτίζεται με την υλική, την πνευματική και την ηθική ανύψωση του ανθρώπου¹⁵.

Τέλος, σε ένα άρθρο του δημοσιευμένο στην *Επιθεώρηση Τέχνης* (αρ. 92, 1962), ο Ιμβριώτης αναφέρεται στην ιδεολογία του πολέμου, στο μαλθουσιανισμό, στον κοινωνικό δαρβινισμό, στο ρατσισμό, στο φυλετισμό. «Ο ανιστορισμός», γράφει, «ο μαλθουσιανισμός, ο κοινωνικός δαρβινισμός, ο φυλετισμός, όλα αυτά τα στοιχεία συσταίνουν μία και την ίδια αντιδραστική ιδεολογία, που έχει για σκοπό της την καταπίεση και τον πόλεμο». Σ' αυτή την ιδεολογία ο Ιμβριώτης αντιπαραθέτει το ιδανικό της ειρήνης, αλλά όχι αφηρημένα: συνδεδεμένο με τη σοσιαλιστική προοπτική¹⁶. Οι πρόοδοι της σημερινής μοριακής βιολογίας και της γενετικής, ειδικότερα, η μερική έστω γνώση του ανθρώπινου γονιδιώματος, έδωσαν νέα επιχειρήματα στον κοινωνικό δαρβινισμό και συνολικά σε μια μοιρολατρική θεώρηση της ανθρώπινης ιστορίας, η οποία, σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, καθορίζεται από το χαρακτήρα των γονιδίων μας¹⁷. Οι επιστημονικές του Ιμβριώτη μάς είναι σήμερα χρήσιμες.

Ο Ιμβριώτης δεν ήταν ο απόκοσμος αναχωρητής. Πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση και ο μαχητικός ουμανισμός του δεν είναι άσχετος από την αντιστασιακή εμπειρία του. Σε ένα άρθρο του με τίτλο «*Ο αντιστασιακός άνθρωπος*» (1962) γράφει: «Το ανθρώπινο είδος έχει παρουσιαστεί αργά μέσα στον κόσμο, είναι σχετικά νέο και πρέπει να ελπίζουμε σε μια μακρότατη ιστορική πορεία του. Στη σημερινή ατομική εποχή χαράζονται όλο και πιο πολλές πιθανότητες για την ασύλληπτη, καταπληκτική ανθρώπινη εξόρμηση στο άπειρο διάστημα, για την εξουσίαση και την εξανθρώπιση κι άλλων ακόμα ουράνιων σωμάτων εκτός από

τη γη, για μια απίθανη υλική και πνευματική ανάταση. Οραματιζόμαστε μια «κοσμική» ιστορία της ανθρωπότητας. Αυτοί οι οραματισμοί στηρίζονται στην ειρηνική δουλειά των ανθρώπων¹⁸. Σήμερα γνωρίζουμε, ύστερα από τις τραγικές «πονηρίες της ιστορίας» των τελευταίων ετών, πόσο πιο δύσκολη θα είναι η πορεία προς μια βιώσιμη κοινωνία που θα έχει υπερβεί τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Αλλά οι «οραματισμοί» του Ιμβριώτη, όσο εξωπραγματικοί κι αν φαίνονται σήμερα, εξέφραζαν το αισιόδοξο πνεύμα της εποχής.

3. Ο στοχαστής και η εποχή του

Σημειώθηκε ήδη. Προπολεμικά, σε σχετικά σύντομο διάστημα, ο Ιμβριώτης δημοσίευσε τέσσερα σημαντικά βιβλία, σε μια δύσκολη και σχετικά νέα περιοχή. Ακολούθησαν τριάντα πέντε χρόνια χωρίς καμιά πλατιά, συνθετική εργασία. Πώς εξηγείται αυτή η σχετική σιωπή;

Γνώρισα τον Ιμβριώτη και τη Ρόζα Ιμβριώτη το 1956, μετά την αποφυλάκισή μου. Είχαμε, πέρα από την προσωπική γνωριμία, επαφές στα πλαίσια του τομέα επιστημόνων και των εκπαιδευτικών της ΕΔΑ. Αργότερα, στα πλαίσια της προσπάθειας του περιοδικού *Σύγχρονα Θέματα*, του οποίου είχα την ευθύνη, καθώς και της Ιδεολογικής Επιτροπής της ΕΔΑ, της οποίας ο Ιμβριώτης ήταν πρόεδρος. Τέλος, στα πλαίσια του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, του οποίου ήταν πρόεδρος, μετά την πτώση της δικτατορίας. Όλα αυτά τα χρόνια μπόρεσα να γνωρίσω μερικά από τα χαρακτηριστικά του Γιάννη Ιμβριώτη: τη στοχαστικότητα, τον ήρεμο χαρακτήρα, την ευγένεια και την αγωνιστική συνέπεια. Τα χρόνια αυτά ο Ιμβριώτης είχε πολιτικές ευθύνες ως μέλος της εκτελεστικής επιτροπής της ΕΔΑ και, μετά την πτώση της δικτατορίας, ως πρόεδρος του ΚΜΕ. Τα χρόνια της εξορίας και η πρακτική πολιτική απασχόληση εξηγούν, άραγε, τη σχετική σιωπή του Ιμβριώτη; Κατά τη γνώμη μου, μόνο ως ένα βαθμό. Ο Ιμβριώτης δεν έγγραφε για να γράφει. Είχε συνείδηση της ευθύνης του αριστερού διανοουμένου, και ίσως αυτό τον έκανε διστακτικό, επειδή στα χρόνια της εξορίας αλλά και της πολιτικής δραστηριότητας δεν μπορούσε να παρακολουθεί με επάρκεια την κίνηση των ιδεών. Θυμάμαι μια μέρα, λίγα χρόνια πριν από το θάνατό του, μου έλεγε ότι σκόπευε να ασχοληθεί συστηματικά με τη φυσική και τα μαθηματικά, κατ'εξοχήν «φιλοσοφικές» επιστήμες.

Ο λαϊκός αγωνιστής Γιάννης Ιμβριώτης είχε —ως ένα βαθμό— συνείδηση των αδυναμιών και των στρεβλώσεων του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Επίσης, είχε συνειδητοποιήσει, έστω σε μια πρώτη, εμπειρική προσέγγιση, αρνητικές όψεις του «σοσιαλισμού» της Σοβιετικής Ένωσης. Αλλά, ενώ είχε πάντα το θάρρος της γνώμης του, δεν συγκρούστηκε, ούτε ήρθε σε ρήξη με την εδώ κομματική καθοδήγηση. Πίστευε ίσως, όπως πολλοί, ότι από τα μέσα, με συστηματική προσπάθεια, θα μπορούσαν να ξεπεραστούν ο σχετικά ριζοσπαστικός, ο αντιθεωρητικός εμπειρισμός και η αντιδημοκρατική νοοτροπία.

Μετά το '74, ο Ιμβριώτης δημοσίευσε τρία αξιόλογα βιβλία. Το «Ξανάνωμα» αυτό του Ιμβριώτη θυμίζει το αντίστοιχο «Ξανάνωμα» ενός άλλου στοχαστή και ποιητή, του Μάγκου Ανγέρη.

Ο θάνατος του Ιμβριώτη άφησε διπλό κενό: κενό συναισθηματικό, σε όσους είχαν την τύχη να τον γνωρίζουν, κενό αντικειμενικό, στο χώρο των ιδεών. Και το κενό αυτό γίνεται

ακόμα πιο αισθητό επειδή η πρώτη άνθιση της μαρξιστικής διανόησης δεν ακολούθησε μια ανεμπόδιστη, φυσιολογική ανάπτυξη. Οι φυλακές, οι εξορίες, οι διωγμοί και η πνευματική τρομοκρατία ανέκοψαν την ανάπτυξη του μαρξιστικού στοχασμού στη χώρα μας. Η γενιά της Κατοχής έδωσε πολλούς και σημαντικούς λογοτέχνες, αλλά πολύ λιγότερους επιστήμονες και στοχαστές στον προοδευτικό χώρο. Κι ακόμα, ένα μεγάλο μέρος από τους διανοούμενους αυτής της γενιάς έζησε και δημιούργησε στο εξωτερικό. Έτσι, π.χ., οι πιο αξιόλογοι εκπρόσωποι της μαρξιστικής οικονομικής επιστήμης διαμορφώθηκαν στο εξωτερικό και προπαντός στις σοσιαλιστικές χώρες. (Ο Μπάτσης, που έζησε εδώ, οδηγήθηκε στο εκτελεστικό απόσπασμα.) Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τους ιστορικούς. Ο Κορδάτος πέθανε εδώ, παραγκωνισμένος και από το κράτος —πράγμα φυσικό— και από το προοδευτικό κίνημα. Ο Ζεύγος δολοφονήθηκε. Ο Λεκατσάς, που χάθηκε πρόωρα, αγνοήθηκε και από τους αστούς και από τους μαρξιστές, παρόλο που θεμελίωσε μια νέα επιστήμη στην Ελλάδα. Η γενιά της Κατοχής είναι ακόμα πιο φτωχή στην περιοχή της φιλοσοφίας (μία ή δύο εξαιρέσεις στο εξωτερικό δεν αναιρούν τον κανόνα).

Υπάρχει, λοιπόν, ένα σχετικό κενό, ανάμεσα στην προπολεμική και την κατοχική γενιά και στο χώρο της φιλοσοφίας. Αυτό το γεγονός κάνει ακόμα πιο αισθητή την απουσία του Ιμβριώτη. Αλλά, όταν διαπιστώνουμε ένα φαινόμενο, πρέπει να αναζητήσουμε και τις αιτίες του.

Μετά τον πόλεμο, και παρά τις γνωστές ελληνικές συνθήκες, οι μαρξιστικές ιδέες κέρδισαν ευρύτερα στρώματα. Η αντιφατική και τραγελαφική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού οδηγούσε αναπόφευκτα στην όλο και ευρύτερη συνειδητοποίηση ότι η μόνη διέξοδος από τη νεοελληνική πραγματικότητα είναι ο σοσιαλισμός. Ωστόσο, η δυναμική των προοδευτικών ιδεών στη χώρα μας δεν βρισκόταν αυτά τα χρόνια σε αντιστοιχία με την κοινωνική δυναμική. Αιτία είναι, άραγε, μόνο οι διωγμοί, η γενικότερη ελληνική υπανάπτυξη και η δύναμη της κυρίαρχης ιδεολογίας που επιβαλλόταν με μέσα κάθε άλλο παρά ιδεολογικά; Αν μείνουμε σ' αυτά χάσαμε το πρόβλημα. Επειδή στη στασιμότητα και στην πνευματική υποβάθμιση της θεωρητικής σκέψης στην Ελλάδα συνέβαλαν και οι αντιφάσεις και οι τραγωδίες του προοδευτικού κινήματος και συγκεκριμένα το πλέγμα σχεταρισμού-οπορτουνισμού-πρακτικισμού, που το χαρακτηρίζει και σ' αυτή την περίοδο. Και αξίζει να ερευνηθούν οι επιπτώσεις της αντι-θεωρητικής πρακτικής που δέσποσε στο προοδευτικό κίνημα στην περίοδο 1945-1968. Η πρακτική αυτή δεν επέτρεψε να διερευνηθούν θεμελιώδη κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, και μ' αυτόν τον τρόπο απέκοψε το μαρξισμό από το ίδιο το έδαφος πάνω στο οποίο θα μπορούσε να αναπτυχθεί. Γιατί μαρξισμός αποκομμένος από την πολιτική πράξη ή δεν θα γεννηθεί ή, αν υπάρχει ήδη, θα μετατραπεί σε ακαδημαϊκή γενεολογία.

Μετά την πτώση της Χούντας παρατηρήθηκε μια πρωτοφανής διάδοση της αριστερής-μαρξιστικής σκέψης, που τροφοδοτήθηκε από την εγχώρια παραγωγή και μεταφράσεις πληθώρας ξένων έργων. Αλλά η οργανωμένη Αριστερά, δέσμια του πλέγματος σχεταρισμού-οπορτουνισμού, έχασε πάλι την ιστορική ευκαιρία. Έχοντας ουσιαστικά (όχι τυπικά) εγκαταλείψει τη σοσιαλιστική προοπτική, σερνόταν πίσω από τα συνθήματα του ΠΑΣΟΚ (αλλαγή το ΠΑΣΟΚ, πραγματική αλλαγή το ΚΚΕ). Η έλλειψη, εξάλλου, εσωκομματικής ζωής, ο πρακτικισμός και ο έλεγχος των ιδεολογικών μηχανισμών από στελέχη της «σοβιε-

τικής σχολής» δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη της θεωρίας και τη μετατροπή της σε «υλική δύναμη»¹⁹. Ο Ιμβριώτης αποτελούσε υπόδειγμα δημοκρατικότητας. Αλλά αυτό δεν αρκούσε σε ένα χώρο όπου κυριαρχούσε η γραφειοκρατική πρακτική.

Μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, πολλοί βιάστηκαν να κηρύξουν το τέλος της ιστορίας και το θάνατο του μαρξισμού. Αλλά οι τραγωδίες της ιστορίας συνεχίζονται κι ο μαρξισμός εμφανίζεται ξανά με νέα πνοή, απαλλαγμένος από τις αγκυλώσεις του παρελθόντος και τρεφόμενος από τις αντινομίες της μετα-νεωτερικής βαρβαρότητας και από την ανάγκη για ένα τέλος της ανθρωπίνης προϊστορίας. Σήμερα το έργο του Γιάννη Ιμβριώτη, έργο σημαντικό και πρωτοποριακό για την τότε πραγματικότητα, διατηρεί τη ζωντάνια και το ενδιαφέρον του. Οι σημερινοί, νέοι μαρξιστές έχουν να αντιμετωπίσουν νέα και πολύ πιο σύνθετα προβλήματα και η σκέψη τους θα προχωρήσει πολύ πιο πέρα από τη σκέψη της παλαιότερης γενιάς. Αλλά η κατανόηση της ελληνικής μαρξιστικής παράδοσης είναι μια από τις προϋποθέσεις για την αναγέννηση και την ανάπτυξη του μαρξισμού στην πατρίδα μας.

Παραπομπές

1. Γ. Ιμβριώτη, *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, 1978, σελ. 9.
2. Γ. Ιμβριώτη, *Ιδεολογικά θέματα*, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 24.
3. Στο ίδιο, σελ. 33.
4. Στο ίδιο, σελ. 111.
5. Στο ίδιο, σελ. 84.
6. Βλ. Ν. Κιτσίκης, *Η φιλοσοφία της νεότερης φυσικής*, εκδ. Παπαζήσης, 1947. Δεύτερη έκδοση (εισαγωγική σχόλια, Ε. Μπιτσάκη), Gutenberg, 1989.
7. Βλ. *Διακήρυξη της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων*, Αθήνα 1946. Επίσης *Η Συνάντησις των Αθηνών, 1964*, Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα, 1964.
8. *Ιδεολογικά θέματα*, σελ. 65.
9. Στο ίδιο, σελ. 73.
10. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Ρήξη ή Ενωμάτωση*, Σύγχρονη Εποχή, 1988.
11. Βλ. *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, ό.π., σσ. 237-287.
12. Στο ίδιο.
13. Στο ίδιο.
14. Βλ. ολόκληρο το Τρίτο Δοκίμιο στο έργο *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*.
15. *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, passim. Επίσης, *Ιδεολογικά θέματα*, passim.
16. Βλ. *Ιδεολογικά θέματα*, σσ. 85-103.
17. Βλ. σχετικά Ε. Μπιτσάκη, στο *Φιλοσοφία, επιστήμες και πολιτική*, Π. Νούτσου (επιμ.), Gutenberg, 1998. Επίσης, Ε. Bitsakis, στο *The Human Predicament*, D. Razis (Ed.) Promitheus Books.
18. *Ιδεολογικά θέματα*, σελ. 126.
19. Βλ. σχετικά, Ε. Μπιτσάκη, *Ρήξη ή Ενωμάτωση*, ό.π. και του ίδιου, *Ένα φάντασμα πλανιέται*, Στάχυ, 1992.

α. Τα χέρια της πλύστρας, Τ.Μ., 1926
β. Τα χέρια της μητέρας της, Τ.Μ., 1926